

Баран В. Д.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ // СЕРІЯ "УКРАЇНА КРІЗЬ ВІКИ". — Т. 3.
К., Видавничий дім "Альтернативи". — 1998. — 335 с.

В 1998 р. у видавництві "Альтернативи" побачила світ праця В. Д. Барана "Давні слов'яни", яка є третім томом 15-томного видання "Україна крізь віки". Володимир Данилович Баран широко відомий серед науковців України, країн Центральної і Східної Європи як один з видатних славістів, фахівців з археології Східної Європи I тис. н.е. Його перу належать монографії "Ранні слов'яни між Дністром та Прип'яттю" (1972 р.), "Черняхівська культура" (1981 р.), "Празька культура Подністров'я" (1988 р.), розділи колективних праць "Археологія УРСР. Т. 3." (1986 р.), "Слов'яни Південно-Східної Європи у додержавний період" (1990 р.), "Походження слов'ян" (1990 р.). Рецензована праця містить головні положення цих досліджень, доповнює їх матеріалами останнього десятиріччя.

У 1994—1996 рр. у Москві побачили світ дві частини узагальнюючого дослідження відомого славіста В. В. Седова "Слов'яни у давнину" та "Слов'яни в ранньому середньовіччі". Праця В. Д. Барана "Давні слов'яни" є оригінальним дослідженням за своїм змістом. Про це насамперед свідчить її структура. Автор не розглядає історію слов'ян у хронологічній послідовності з II тис. до н.е. — до кінця I тис. н.е. Спочатку дається стисла характеристика писемних лінгвістичних, антропологічних джерел про слов'ян I—IV ст. Потім характеризуються археологічні культури слов'ян V—VII ст., тобто культур, слов'янська належність яких не викликає зараз сумніву. Окремий розділ присвячено колонізації слов'янами великих площ на Балканах та в Центральній Європі. Далі розглядаються слов'янські культури VIII—X ст. на терені сучасної України. Окремі розділи присвячені витокам слов'янських старожитностей кінця VII—X ст., археологічним культурам і слов'янським племенним об'єднанням у I тис. н.е., етнокультурним процесам у період об'єднання в I тис. н.е., етнокультурним процесам у період утворення Києво-Руської держави.

Слід звернути увагу на те, що спочатку автор пише про історичних слов'ян другої половини I тис., а далі мова йде про археологічні культури першої половини I тис., носіїв яких певною мірою можна пов'язувати з праслов'янами: зарубинецьку, черняхівську, київську і пам'ятки типу Етулії. Спеціальний розділ присвячено перехідним пам'яткам кінця IV—V ст. — від "венедського часу" до "часу історичних слов'ян". У праці є історіографічний розділ з проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських культур в археологічній літературі, а також розділ про економічний та соціальний розвиток слов'ян I тис. Особливу увагу привертає розповідь про витоки українського народу та походження назви "Україна", бо раніше В. Д. Баран не займався цією проблематикою.

Така незвичайна в хронологічному відношенні робота пояснюється використанням методу ретроспективного дослідження, сходження вниз, у глибину століть до рубежу нашої ери від безсуперечних слов'янських культур раннього середньовіччя. До таких культур V—VIII ст. на терені

Східної та Центральної Європи дослідник відносить колючинську, пенківську, прасько-корчакську, дзедзіцьку, іменьківську, які він співвідносить з венетами, склавінами, антами. В розділі про лісостепові скарги VI—VII ст. “мартинівсько-трубчевського типу” В. Д. Баран відстоює їх антську належність і критично аналізує концепції Б. О. Рибаківа, М. Ю. Брайчевського, М. І. Артамонова, інших дослідників. Але цікаво те, що робить він це в контексті відношень слов’ян та кочівників Степу. Кочівники були сполучною ланкою слов’ян (антів) з навколишнім світом (с. 59). Звертається увага на кочівницькі житла, поховання на слов’янських поселеннях. Останні знайдені досить глибоко в лісостепу, наприклад на поселенні Рябівка 3 (верхня течія Ворскли). Звертається увага на припущення О. Прицака про скарги. На його думку, вони могли належати і багатим купцям. Цілком обгрунтовано піддається критиці його теза, що аварі “виводять” слов’ян на історичну арену. Але ж Йордан, Прокопій повідомляють про склавів, антів ще до приходу авар, а слов’яни на той час вже усвідомлюють себе окремим етносом. Обгрунтовано В. Д. Баран піддає критиці спробу Б. О. Рибаківа на підставі вільної інтерпретації терміна “росомони” як “руси” (з перекладу § 129 “Гетики” Йордана) ототожнити це сарматське плем’я з слов’янами — русами.

До слов’ян автор відносить носіїв іменьківської культури. При цьому він спирається на погляди В. В. Седова. Але це положення потребує подальшої перевірки. В розділі про утворення Київської Русі (“Києво-Руської держави”) та етнокультурні процеси вчений намагається відповісти на питання: чи створення цієї держави на чолі з Рюриковичами привело до виникнення єдиної руської народності? Він піддає критиці російську історичну традицію та її останній прояв у вигляді праці В. В. Седова “Слов’яни у ранньому середньовіччі”, де зазначається, що “існування східнослов’янської (давньоруської) народності документовано історичними і лінгвістичними свідченнями”. В. Д. Баран підтримує думку М. С. Грушевського, який не визнавав існування давньоруської народності. Дослідник дотримується думки, що напередодні утворення Київської Русі Східна Європа поділялася на сфери впливу: балтійську (контроль варягів) і південну (контроль Хазарії). Але далі мова йде про те, що послаблення варязького впливу (вигнання варягів за море) викликало посилення тиску кочовиків. Це здається нам неможливим: варяги контролювали в середині IX ст. досить невеликий регіон на півночі, біля Новгороду та Старої Ладogi, і натиск кочовиків на півдні, пов’язаний з кризою Хазарського каганату, аж ніяк не слід пов’язувати з відходом за море невеликої групи варягів. В географічному плані відстань між цими подіями становить близько 1100 км. А боротьбу за “путь з варяг в греки” варяги почали потім, після затвердження Рюрика в Новгороді. В. Д. Баран приходить до висновку, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп у період існування однієї держави були міцнішими, ніж загальні політико-економічні, і східні слов’яни на величезних просторах ніколи не почували себе одною етнічно-мовною спільнотою.

На початку розділу про слов’ян першої половини I тис. н.е. у переліку культур названо “волино-подільську”, “пізньозарубинецьку”, “етулійську” (с. 166). Але вони не є культурами за загальновизнаним визначенням, що випливає з подальшого тексту розділу. Ми маємо справу з історико-культурними горизонтами, які характеризуються нетривалим існуванням за часом, територіальною віддаленістю культурних груп. Вони так і не змогли перетворитися у відносно стабільні культури. В. Д. Баран пов’язує слов’янський етногенез у першій половині I тис. н.е. з носіями зарубине-

цької, волино-подільської, черняхівської, київської, етулійської культур. Скіфо-сарматська, пізньолатенська, Поєнешті-Лукашівська, липицька, вельбарська культури, культура карпатських курганів являли собою слов'янське оточення.

Дослідник вживає термін “зарубинецька культура” (класична і пізня) (с. 166). На нашу думку, він не зовсім вдалий і не відображає тих етноісторичних подій. Є тільки одна зарубинецька культура — класична, латенізована рубежу III—II ст. до н.е. — середина I ст. н.е. Пам'ятки пізньозарубинецького горизонту тільки незначною мірою наслідують зарубинецькі риси в зовсім іншу епоху. Їх морфологічна характеристика дуже відрізняється від зарубинецької культури. Цілком аргументованим виглядає зменшення зарубинецьких локальних варіантів до трьох: поліського, орієнтованого на Вісянський район; середньодніпровського, орієнтованого на Північне Причорномор'я, верхньодніпровського, орієнтованого на балтів. Відзначається вплив на формування зарубинецької спільності ясторфської, поморсько-підкльошової, скіфської лісостепової, підгірцевської, милоградської культур. В. Д. Баран підтримує висновки Є. В. Максимова про неможливість виведення зарубинецької культури з якоїсь однієї культури. Він стверджує, що у I ст. н.е. “змінює своє обличчя зарубинецька культура”, але це не зміна обличчя, а розпад єдиного культурного організму, утворення на його базі територіально віддалених груп. Після характеристики волино-подільської групи робиться обґрунтований висновок, що досягненням слов'янської археології останніх десятиліть є доказ безперервного розвитку матеріальної культури субстратного населення і привнесених елементів у 2-й половині I—II ст. у межиріччі Дніпра, Дністра, Верхньої Вісли, і що цей розвиток у бік формування міцної етнокультурної спільності було перервано тиском готів-гепідів.

Як і в інших розділах про окремі культури, огляд черняхівської культури супроводжується коротким нарисом польових досліджень, історіографічний огляд (особливо щодо етнічної належності пам'яток) — морфологічною характеристикою культури. В. Д. Баран дотримується тієї точки зору, що техніка гончарного виробництва в пізньоримську добу була на нашу територію привнесена вихідцями з римських придунайських провінцій. Визначається поліетнічний характер культури, піддається критиці “гонська теорія” її створення. Вважається, що скіфо-сарматське і фракійське населення Півдня було носіями провінційно-римських надбань у черняхівській культурі. В. Д. Баран відводить готам роль стрижня поліетнічного союзу племен, який на певному етапі розвитку отримав назву “держава Германаріха”, і з цим важко не погодитися. Відзначається роль пізньозарубинецьких і волино-подільських слов'янських елементів у складі черняхівської культури. Тим самим дослідник свідчить про наявність кількох ліній розвитку слов'янства у пізньоримську добу в Східній Європі. В розділі про київську культуру мова йде про її генетичний зв'язок через пізньозарубинецькі пам'ятки із зарубинецькою культурою. Підтримується думка Г. М. Некрасової про переселення частини слов'янського населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу на Дніпровське Лівобережжя в середині III ст. і ставиться питання про подальшу розробку проблеми співвідношення київських і черняхівських пам'яток, взаємовідносини їх носіїв. В. Д. Баран виступає проти поглядів тих дослідників (наприклад М. Б. Щукін), які бачать у київській культурі єдине джерело слов'янських культур раннього середньовіччя. На погляд фахівця, ребристий горщик з Лепесівки, який М. Б. Щукін відносить до київської культури, насправді належить групі подністровських пам'яток черняхівської культури типу

Ріпнева-Черепина. Тим самим, у IV ст. лінію розвитку слов'ян репрезентували київські пам'ятки в складі черняхівської культури. Далі їх можна виводити відповідно в пеньківську, колочинську та празько-корчакську культури. Це питання заслуговує подальшої розробки.

Розділ про пам'ятки типу Етулії — новий у контексті такої узагальнюючої праці про давніх слов'ян. В. Д. Баран бачить зв'язок цієї групи з населенням верхів'їв Дністра, Південного Бугу, а можливо, й північніших районів. Якщо етулійська група III—IV ст. — уламок слов'ян межиріччя Дністра і Південного Бугу, які були репрезентовані волино-подільськими (венедськими пам'ятками), то тим самим будується цілий ланцюг подій: поштовх гото-гепідів, відхід венедів на Дніпровське Лівобережжя і межиріччя Нижнього Дністра—Дунаю в середині III ст. Порівняння з даними Певтінгерових таблиць є вдалим: там одна група венедів розміщена на Нижньому Дунаї серед сарматів, гепідів, даків. На основі даних дослідників Г. М. Некрасова, О. Г. Гудкова та ін. формується питання для подальшого дослідження про рух венедів внаслідок нападу гото-гепідів і перенесення елементів своєї культури і культури провінційно-римської.

Стосовно участі пшеворської культури у слов'янському етногенезі В. Д. Баран стоїть на урівноваженій позиції, стверджуючи, що до цього має відношення група пшеворців, яка увійшла до складу волино-подільської групи. Тим самим дослідник виступає проти віднесення пшеворців тільки до племен східних германців або слов'ян. Взагалі суть слов'янського етногенезу бачиться йому як безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного слов'янського населення з наявністю привнесених ззовні іраномовних, фракійських, германських, балтських рис.

В історіографічному розділі з проблеми походження ранньосередньовічних слов'янських племен В. Д. Баран виділяє декілька головних напрямків пошуку території її культур, з яких вийшли слов'янські культури V—VII ст. Перший напрямок — це пошук витоків ранньосередньовічних слов'янських культур у лісовій зоні, зоні поширення старожитностей зарубинецької і київської культур (П. Третьяков, Й. Венер і т. д.). Другий напрямок — пошук цих витоків у межиріччі Одри і Вісли в пшеворських старожитностях (І. Русанова, В. Сєдов). Проаналізовані “компромісні” точки зору щодо цієї проблеми (Й. Германн, З. Ваня, В. Генсель). Окремо розібрані теорії К. В. Штруве (санкт-петербурзька історико-археологічна школа). Автор монографії вбачає загальну рису цих теорій у різній локалізації формування ранньослов'янських культур в якомусь одному невеликому регіоні або на більш широкій території. В цьому огляді також подано погляди М. Грушевського, Я. Пастернака на місце території України в процесах етногенезу слов'ян у першій половині I тис., що взагалі за деякими відмінностями є концепцією українських археологів-славістів. Головна її теза полягає в тому, що з рубежу нашої ери порубіжжя лісу і лісостепу Південно-Східної Європи було зайняте протослов'янами. Дослідник вважає, що черняхівські пам'ятки типу Боромля, Рідний Край, Хлопків лягли в основу пеньківських старожитностей, у формуванні яких певну роль відіграли й елементи київської культури (с. 209). На наш погляд, автор перебільшує роль цих черняхівських пам'яток у формуванні пеньківської культури. Рідний Край і Боромля — типово черняхівські могильники IV ст., Хлопків I — черняхівське поселення з нетиповою для цих пам'яток пізньокіївською (ранньопеньківською) ліпною керамікою, що свідчить на користь його багаточисельності. В основі пеньківських старожитностей лежить київська культура, черняхівська ж відіграла відносно невелику, по-

бічну роль. Про це свідчить навіть пеньківський керамічний комплекс, де тільки ліпні миски були копіюваннями черняхівських кружальних.

В. Д. Баран ставить запитання: кого представляли хорвати, тиверці, уличі, волиняни, древляни, поляни, сіверяни — всіх слов'ян чи групу, окрему від тих слов'ян, що осіли на балтський або угро-фінський субстрат? Тим самим він переходить до розділу про витоки українського народу і походження назви “Україна”. Дослідник розвиває й модернізує з урахуванням сучасних даних теорію М. С. Грушевського, що анти репрезентують предків українського народу. Дослідник бачить витоки українців ще в празько-корчакських старожитностях, крім пеньківських (антів). З часом на базі цих старожитностей і формуються перелічені вище племена (хорвати, тиверці...), які приводять до утворення своєрідної етнокультурної спільності — ядра України-Русі. Фахівець стверджує, що всі пам'ятки VI—X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі культури типу Луки-Райковецької, а плем'я сіверян виникає на змішаній основі антів-склавів (с. 213). З першою частиною тези важко не погодитись, але з другою її частиною — справа значно складніша. Під “слов'яно-антською” основою дослідник розуміє перемішування склавів і антів на схід від Дніпра. Дійсно, у VII ст. спостерігається рух на лівий берег Дніпра носіїв празько-корчакської культури, а потім пам'яток типу Сахнівки. Сіверяни, яких зараз пов'язують з носіями волинцевсько-роменської культури, не були результатом тільки одного перемішування склавів і антів. Необхідно враховувати вплив неслов'янських елементів у формуванні такого явища, як волинцевський горизонт, який згодом став однією із складових роменської культури. Так що процес формування сіверян вбачається складнішим, ніж правобережних союзів племен. Провідною тезою В. Д. Барана є твердження, що інтеграція антів-склавів, їх розселення та перегруповання приводять до виникнення і відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що стала основою утворення українського народу (с. 214). Дослідник значно поглиблює час виникнення назви “Україна”. Сьогодні загальновідомо, що вона виникає в Київському літопису під 1187 р. “Україна Галицька” згадується під 1189 р. та 1213 р. Але ж іраномовний термін “анти” можна перекладати як “країні”. Цей термін зникає на початку VII ст., а потім виникає через шість століть у літопису. З цією концепцією можна дискутувати, але, безумовно, вона заслуговує на увагу. Під назвою “Україна” фахівець розуміє порубіжні землі Київщини, Переяславщини, Галицько-Волинського князівства. Незаперечно, що назви “анти” і “русь” для слов'ян були привнесені ззовні.

В розділі про економіку, соціальний розвиток слов'янського населення Східної Європи I тис. у популярній формі розповідається про розвиток землеробства, скотарства, ремесел, наводиться короткий нарис про обмін і торгівлю. Ця інформація підсумовує працю багатьох поколінь археологів, результати розкопок пам'яток II ст. н.е. — IX ст. н.е. Висвітлюючи суспільний лад та соціальні відносини, фахівець спирається на дослідження Я. В. Барана, який розглядає слов'янські суспільні структури в контексті структур інших народів, використовуючи “систему генеалогічних зв'язків”. Це — значний крок уперед порівняно з працями радянських дослідників 40—60-х рр. Факти, безперечно, свідчать про те, що на території України з найдавніших часів безліч разів виникали і гинули протидержавні об'єднання, аж поки не з'явилася перша держава — Київська Русь (с. 241). Це і скіфське об'єднання, черняхівська культура, територія Хазарії в східній частині сучасної України.